

УДК 334:005:378.4(043.5)

DOI: 10.18524/2413-9998/2021.2(48).243671

Е. А. Кузнєцов,

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту та інновацій
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
e-mail: edkuznietsov@gmail.com

О. Р. Павлович,

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри менеджменту та інновацій
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
e-mail: aleksandrapavlovych@ukr.net

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ЕКОНОМІЧНА КОРПОРАЦІЯ ТА ОБ'ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

У статті розглядаються проблеми розвитку закладу вищої освіти як економічної корпорації. Визначаються стратегічні напрямки професіоналізації менеджменту закладу вищої освіти. Аналізуються ключові параметри розвитку закладів вищої освіти в Україні. Розглядаються особливості поведінки викладачів і студентів в умовах розвитку корпоративних відносин. Особлива увага приділяється розгляду смислової динаміки процесу формування професійного менеджменту закладу вищої освіти. Звертається увага на основні концептуальні підходи до формування та історичного розвитку закладів вищої освіти. Показана важливість інноваційної динаміки системи менеджменту та умови зменшення трансакційних затрат, які стримують розвиток цифрової економіки. Розглядаються підходи і методи управлінської діяльності університетів, які створюють «нову нормальність» професійного університетського менеджменту. Доказується необхідність трансформації професійного менеджменту закладу вищої освіти та його відповідальність за розвиток інноваційної економіки. Акцентується увага на професійних якостях кадрів менеджменту, які повинні відповідати умовам розвитку університетів третього покоління. Розглядаються основні принципи сучасного розвитку університетської освіти з позицій капіталізації професійних знань. Доводиться необхідність інноваційного розвитку університетської науки та формування нових форм освітнянської діяльності. Визначається необхідність фундаментальної підготовки студентів як основи для їх орієнтація на системність розвитку професії, інноваційність і креативність, інтелектуальну і професійну спроможність до швидкого професійного навчання на протязі усієї кар'єри, що стає об'єктивним викликом цифрової економіки.

Ключові слова: професійний менеджмент, економічна корпорація, механізм економічної корпорації, професіоналізація менеджменту університету, інноваційний

розвиток, інноваційна характеристика сучасної освіти, історія формування університетів, університети третього покоління, контур управлінського процесу, фундаментальність освіти, формування професійних компетенцій, взаємодія системи «студент-викладач», професійна якість управлінської діяльності.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В українській реальності розвитку університетів навіть сам термін «менеджмент» для університетського керівництва майже не використовувався, хоча характерна специфіка управлінської діяльності показувала необхідність саме концентрації професійних управлінських знань у керівного складу закладу вищої освіти (ЗВО), в першу чергу, класичних університетів, які спроможні розвивати, в певній мірі, повний спектр природознавчих і гуманітарних наук. Існує об'єктивна ситуація, що саме професійний менеджмент стає головною рушійною силою розвитку різноманітних організацій, які вибирають систему інноваційного розвитку, формують якісний ринок з товарів і послуг, вирішують питання своєї конкурентоздатності та становлення позитивного соціального іміджу. Сучасний ЗВО стає центром формування інноваційної системи розвитку суспільства і його система менеджменту в повній мірі має мати ознаки професійної якості.

Менеджмент ЗВО має стати супер активним ядром сучасного розвитку університету третього покоління [4; 11; 21]. В умовах активного формування інноваційної економіки менеджмент ВНЗ повинен досягти не просто рівня ефективних бізнес-структур, а стати професійним зразком управлінської діяльності для всього суспільства. Створення виняткової ресурсної бази, що означає формування і способи результативної комбінації фінансових, матеріальних, людських та інформаційних ресурсів стає головним завданням університетського менеджменту. Таким чином, професіоналізація менеджменту ЗВО є пріоритетним стратегічним завданням, що виводить їх в головні системні об'єкти інноваційного і креативного розвитку суспільства. Тому дослідження процесу формування механізму професіоналізації менеджменту ЗВО і визначення передумов, системних критеріїв та показників цієї діяльності є актуальним і важливим завданням

економічної і управлінської науки. Окремою проблемою цих досліджень є структурно-функціональне визначення механізму як основи практичної і наукової діяльності щодо його активного впровадження в систему управління, тобто управлінського процесу ЗВО. Досить важливим фактом формування і системного впровадження механізму професіоналізації менеджменту ЗВО є те, що цей процес неможливо запустити і практично реалізувати без діючого керівництва ЗВО. Разом з тим, ЗВО може розглядатися як економічна корпорація, в якій професійний менеджмент виступає первинною основою їх конкурентоздатності, оскільки визначає умови для формування інноваційної якості наукової, освітньої та підприємницької діяльності. «Нова нормальність» розвитку ЗВО має отримати потужну дослідницьку підтримку процесів професіоналізації управлінської діяльності, в першу чергу, зі сторони управлінської (менеджерської) науки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням різноманітних проблем розвитку сучасних університетів присвячені фундаментальні наукові роботи Д. Бока, Д. Салмі, Р. Флоріда, С. Фуллера, К. Ясперса. В той же час, енциклопедичною цінністю визначається книга «П'ятдесят сучасних мислителів про освіту. Від Піаже до наших днів» [19], в якій представлена дискусія найбільш впливових у світі сучасних авторів щодо розвитку освіти. Важливими проблемами розвитку конкурентоспроможності сучасних університетів, особливо в питаннях формування університетського менеджменту, є дослідження таких авторів як Т. Блуммарт, П. Друкер, Й. Виссема, С. Каммінгс, Ф. Малік, Г. Мінцберг, Г. Хемел, К. Шваб. Однак, проблемам розвитку університету як економічної корпорації ще не приділи науковці України широкої уваги, хоча ця проблема є досить важливою для майбутнього розвитку університетської науки і освіти.

Постановка завдання. Визначити особливості смислової динаміки інтегральної якості професійної системи менеджменту і дати характеристику смислових суджень, смислових рядів взаємодії управлінських понять і категорій, звернути увагу на базову смислово сутність професійної системи менеджменту.

Довести необхідність інтегральної оцінки управлінської діяльності з позицій смислової взаємодії ефективності і результативності діяльності управлінських кадрів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реалії ринкового механізму господарювання позначаються і на внутрішню структуру університету, і на характер освітньої діяльності. В Україні найбільшу групу складають державні ЗВО це 456 установ (381 – без урахування відокремлених підрозділів), приватних ЗВО – 191 (140) заклад та комунальних – 24 (23) установи [20, с. 17]. В даному випадку розглянемо особливості впливу ринкових відносин на діяльність ЗВО на прикладі класичних університетів, які значно більше можуть бути підготовленими до процесів корпоратизації економічних відносин в суспільстві. Університети під впливом зовнішніх чинників перетворюються в економічні корпорації, які управляються як корпорації, але корпорації особливого роду – пов’язані з виробництвом і розповсюдженням знання. Усі ланки університетської структури самовизначаються за ознаками конкурентоспроможності та прибутковості. Всі факультети, лабораторії, наукові центри і навіть окремі професора розглядаються під кутом зору того, скільки контрактних студентів вони змогли залучити, скільки зовнішніх грантів і дотацій вони внесли в «загальну скарбничку», який їхній внесок в бренд університету на ринку освітніх послуг. Все це стосується і традиційно гуманітарних, і природознавчих областей сучасного знання. Безперечними лідерами університетів стають ті з них, хто будь-якими способами (іноді далекими від академічних) залучають маси студентів, мобілізують грантову підтримку з боку фондів і приватних донорів, а також постійно працюють над своїм особистим брендом на зовнішньому ринку, включаючи найпрестижніші премії, гучні публікації, зв’язок із засобами масової інформації та інше. В рамках університету виживає той, хто не тільки може призвести нове знання, але і володіє здібностями вигідно його реалізовувати в ринкових умовах. У цьому сенсі передбачається, що кожен викладач повинен мати хоча б мінімальні таланти у сфері менеджменту,

чи маркетингу. Доводиться необхідність також мати здібності підприємницького характеру. Чисто академічна стратифікація як і раніше має значення, але вона ні в якій мірі не може бути альтернативою вищевказаній тенденції.

Виявляють себе і нові ролі студентів (бакалаврів, магістрів, аспірантів). Тепер вони виступають в якості клієнтів корпорації, покупців на ринку освітніх послуг, пропонувананих університетом. Університетська корпорація, як ніколи раніше, виявляється залежною від своїх клієнтів – від їх запитів, бажань, життєвих цілей і навіть різноманітних примх. Тому від професорів і університетського менеджменту потрібно оволодіння «м'якими технологіями» в стосунках зі студентами-клієнтами, орієнтованими на уникнення конфліктів або надання їм максимально «мирних» форм. Звичайно, ці явища не варто абсолютизувати, але і не звертати увагу на такі тенденції діяльності університетів не представляється можливим. Навчальний процес в таких ринкових умовах передбачає нові споживчі якості – напіврозважальний характер, доступність і легку засвоюваність складних питань, створення у «клієнтів» (студентів) приємного почуття повноти отриманого знання (при фактичній неповноті отриманого знання), упаковка в красиві форми (ігрові методи викладання, мультимедійність, мінімізація та популяризація фундаментальних знань тощо). Крім того, активізація головної ідеї місії університету, що центром усього спектру університетської діяльності є студент і тільки студент, створює досить хибну картину подальшої ролі університетів в розвитку інноваційного і креативного суспільства. Але розглянемо цю ситуацію по іншому, на нашу думку, з більш правильної сторони і «нової нормальності» професійної системи менеджменту [1, с. 17-20], яку необхідно формувати і інноваційно розвивати в сучасних українських університетах.

Одразу важливо відзначити, що усі механізми управлінської дії несуть в собі позитивні і негативні характеристики (плюс і мінус), а завданням професійного менеджменту є досягнення такої пропорції, щоб позитив перевищував негатив і зводив його

до мінімального впливу на кінцевий результат [10, с. 219-221]. Механізм економічної корпорації також несе в собі набір характеристик позитивної і негативної дії – просто абсолютно позитивних механізмів в природі не існує, тому менеджменту необхідно вчитися і знати як професійно працювати з такими механізмами. Розглянемо більш детально деякі підходи і методи менеджменту цієї діяльності університетів, які, на наш погляд, і створюють «нову нормальність» професійного університетського менеджменту.

Перше. Структурний формат університету як економічної корпорації особливо роду (інноваційне виробництво і розповсюдження сучасних знань) зовсім не означає, що фундаментальна наука і фундаментальна освіта не є актуальним товаром для суспільства. Навпаки, саме принцип фундаментальності науки, освіти і практики в період розвитку процесів четвертої промислової революції є тим новаторським товаром, який повинен актуалізувати і пропонувати університет суспільству і окремим його споживачам. Університетським менеджмент повинен запустити і якісно підтримувати управлінський процес щодо формування і реалізації плану дій в системі фундаментальної науки і освіти з повним врахуванням базових трендів технологічного і соціально-економічного розвитку сучасного суспільства. Студент, і тим більше абітурієнт, не може знати і стратегічно оцінювати значення фундаментальної науки і освіти, але саме в його інтересах отримати спеціальність з системою особливих професійних знань, яка є необхідною і достатньою для конкурентоздатності фахівця на сучасному ринку праці. Таким чином, студент-споживач освітньої послуги повинен бути підготовлений до сприйняття реальності сучасного технологічного розвитку і не повинен мати жодних ілюзій щодо перспективності, наприклад, багатьох спеціальностей індустріальної епохи, які йому стандартно може пропонувати певний університет. В цій ситуації бюджетне фінансування саме вибору студента, а не наукової школи підготовки спеціалістів, яка підтверджує свою сучасну професійну дієздатність, виглядає

досить дивно. Зрозумілим є тільки той факт, що це є поверхневим і простим вирішенням складної проблеми конкурентної дієздатності університетської науки і освіти в Україні взагалі, коли існують упереджені рішення з точки зору професійної оцінки реальних можливостей центральних і регіональних університетів. Але сподіватися, що це вийде само собою за рішенням міністерства, марна трата часу. Необхідні професійні дії менеджменту самого університету з метою створення нової реальності, яка відповідає на запити суспільства щодо подальшого цивілізаційного розвитку і ролі в цьому розвитку університетів.

Друге. Економічна корпорація – це акціонерне компанія закритого або публічного типу, для якої є характерними процеси формування і розвитку акціонерного капіталу, тобто розподілу власності, впливу і контролю за діяльністю корпоративної організації. Особливий статус університету як економічної корпорації необхідно створювати шляхом перерозподілу власності держави, з однієї сторони, і організацій національного і міжнародного бізнесу, відповідних наукових центрів і, можливо, рейтингових світових університетів і технопарків, з іншої сторони. Наскільки до цього готова держава, суспільство і сам університет. Представляється, що ця ситуація має досить малий рівень готовності усіх можливих учасників і високий рівень системних ризиків, в першу чергу, для самих університетів. Кількість університетів в Україні не витримує ніякої критики – цей показник дуже високий, а розробка критеріїв для запуску процесу їх зменшення певними державними інституціями вже тридцять років не є на порядку дня. Так, станом на листопад 2019 р. в Україні з чисельністю населення приблизно 42 млн зареєстровано 671 заклад вищої освіти. Такі цифри дають змогу стверджувати, що в нашій державі маємо приблизно 16 ЗВО на 1 млн населення. У Грузії кількість університетів на 1 млн населення становить 15; у Польщі – 12; у Нідерландах, Німеччині, Франції, Великій Британії, де процес забезпечення якості вищої освіти має тривалу й успішну традицію, кількість ЗВО на мільйон населення є приблизно однаковою і коливається від 4 до 6 [20, с. 16]. Склада-

ється позиція, що більш розвинуті країни створюють умови для розвитку крупних і більш спроможних ЗВО, які представляють суспільству і більш якісний освітній та науковий продукт. Реальні кроки Міністерства освіти і науки щодо оптимізації кількості університетів стали помітними лише на початку 2015, коли після чергового засідання Акредитаційної комісії України було виявлено очевидну невідповідність освітньої діяльності університетів і їхніх численних філій ліцензійним умовам. За результатами обговорення комісія звернулася до МОН з проханням взяти під контроль процес закриття близько 60 закладів вищої освіти. Частина з них справді була закрита [20, с. 14].

Більша частина приватних закладів вищої освіти повторюють діяльність державних університетів і також не спроможні створити інноваційний освітній або науковий продукт, який відповідає потребам сучасного технологічного і соціально-економічного розвитку. Крім того, майже усі спеціальності приватних університетів є гуманітарними, оскільки для природознавчих потрібна реальна матеріально-технічна база, створити яку менеджмент цих організацій не спроможний по різних обставинам. Для державних університетів гуманітарний профіль також є пріоритетним, який приносить найбільші контрактні фінансові ресурси, але вони не можуть ними підтримувати спеціальності природознавчих факультетів. До того ж, не існує ні державної, ні окремо університетської стратегії формування спеціальностей вищої освіти щодо потреб соціально-економічного розвитку суспільства. При цьому, необхідно особливо зазначити, що потенціал університетської освіти все-таки зберігається, і це показує певна якість роботи професорсько-викладацького складу і студентів, які навчаються за класичними математичними і фізичними спеціальностями, особливо по інформаційним системам і комп'ютерним технологіям. На таких спеціалістів існує великий попит зі сторони організацій національного і міжнародного рівня діяльності. Хоча треба погодитись також з тим, що більшість таких спеціалістів продовжують навчання в відомих європейських і американських університетах і

практично реалізують себе не в Україні. Ми звертаємо на це увагу, щоб зазначити наступне – реальні інвестори і акціонери поки що не вважають українські університети, особливо регіональні, базою для ефективних і результативних інвестицій. На жаль, кадрова політика університетів тільки підтверджує цей висновок, а механізмів мотивації залишаться кращим спеціалістам і надалі в межах університету практично немає. Якщо бути справедливим, то виходу з цієї ситуації, при збереженні існуючого стану речей, не існує, тому потрібно шукати дорогу, яка, при певних діях нового університетського менеджменту, в змозі привезти до бажаного результату.

Третє. Якщо держава буде залишатися реально діючим власником університету, тоді за нею залишається контрольний пакет акцій, який може бути частково трансформованим через існуючі матеріальні ресурси капітального будівництва, а частково через продаж не потрібних для подальшої діяльності університету об'єктів капітального будівництва. Тут необхідно в повній мірі врахувати також об'єкти інтелектуальної власності університету. Скоріше усього це може бути мінімально 51% корпоративного капіталу університету. Якість цієї частини і її ринкова вартість залежить від стану цих будов та їх історичного значення для університету і суспільства. Окремо визначається ринкова вартість об'єктів інтелектуальної власності університету. Інша частина корпоративного капіталу (49% і менше) має бути націлена на реальних інвесторів, які зацікавлені саме в розвитку університету, а не для появи на його основі зовсім інших напрямків підприємницької діяльності. Крім того, для України сьогодні немає іншого шляху ніж все-таки почати реалізовувати продуману державну програму інтеграційного об'єднання великої кількості окремих університетів в потужні науково-дослідницькі та освітні центри для подальшого інноваційного розвитку певних регіонів і в цілому країни. Також необхідно зрозуміти, що за наслідками розвитку процесів корпоратизації визначаються досить значні і потужні механізми контролю, які потребують розподілу влади і системи впливу на прийняття управлінських та інших рішень.

Система патерналізму, яка характерна сьогодні для державних університетів і є зрозумілою для їх керівництва, не може бути реалізована державою як у фінансовому плані, так і з точки зору формування нового університетського менеджменту. Така ситуація приводить тільки до більш глибокої і затяжної кризи університетів. А саме держава, в першу чергу, повинна бути зацікавлена в сильних університетах, які відповідають критеріям університетів третього покоління і спроможні виконувати державне замовлення щодо підготовки необхідної кількості фахівців на достатньо високому інноваційному рівні.

Розвиток університетів завжди був у центрі уваги суспільства. Причини можуть бути названі різні, але головна з них – це проблема забезпечення майбутнього розвитку суспільства, а в сучасних умовах – це розвиток інноваційної економіки, яка створює умови для формування розвинутої системи інноваційного і креативного суспільства на базі фундаментального наукового прогресу. Як відзначив Р. Флоріда, «що в креативній економіці дослідницькі інститути – один з основних (якщо не самий головний) центр креативності» [23, с. 290]. Якість освітньої діяльності університетів сьогодні не може бути досягнута без системного розвитку університетської науки. Довгий час більшість університетів України були орієнтовані саме на масову підготовку спеціалістів різного профілю за типовими навчальними програмами без врахування наукової компоненти, особливо науки світового рівня. Підтримувалась думка, що університет є освітньою організацією, а не академічною, що розвиток університетської науки є процесом додатковим, який не потрібно спеціально забезпечувати мотиваційними механізмами. Вважалося, що світовий рівень науки в навчальних програмах університетів забезпечувався державними стандартами освіти, які створювали окремі групи вчених, які знали цей світовий рівень відповідного напрямку, а завдання певного університету – це забезпечити викладання дисциплін цього державного стандарту. Але сучасна назва навчальної дисципліни, її робоча програма та всі інші компоненти освітнього процесу можуть зовсім не давати світовій якості підготовки фахівців. Тут важлива

особистість викладача, його науковий потенціал, результативність його наукових досліджень, які не можуть бути вторинними щодо світового рівня. Тому репрезентативність державних стандартів, навіть світового рівня, не може мати необхідну і достатню якість в університетах, якщо зміст навчальних програм і окремих дисциплін не є, в першу чергу, науковим і освітнім продуктом науково-дослідницької діяльності самого університету. Сьогодні кожний університет повинен, по суті, бути дослідницьким і, не тільки мати, але і в повній мірі вміти користуватися своєю автономією. Необхідно змінити застарілий підхід, що університетське навчання – це заради отримання диплому, на інше, – що університетська освіта – це перспективні спеціальні знання світового рівня, які потрібні для повноцінної професійної діяльності кожної людини. Університетська освіта має значення тільки тоді, коли вона найвищої якості, але досягнути такого рівня вона не спроможна без науки світового рівня. Правда, університет не може виконати таке завдання поодиночі. Навколишня спільнота повинна мати можливість освоїти і використовувати інновації і технології, які винаходяться в університеті, а також бути зацікавлена у створенні більш розвиненої інфраструктури і забезпечення тих елементів якості місця, які потрібні представникам креативного класу [23, с. 291]. Тому розгляд умов створення дослідницьких університетів та процесу досягнення ними глобальної конкурентоспроможності є пріоритетним завданням сучасної науки і практики. Справжня наука – це не стільки певні наукові знання, скільки, і це важливо, спеціальні методологічні розробки, визнані наукові методики та інноваційні технології для практичного користування цими спеціальними знаннями. Навчальний процес в університеті – це також практична реалізація наукових досліджень і наукового потенціалу університету. Справжня наука світового рівня є технологічною базою якісної підготовки спеціалістів – випускників університету. Однак і в цьому питанні є певні застереження, які на думку відомого дослідника інтелектуального життя університетів С. Фуллера пов'язані з тим, що «тренд останнього часу – прагнення перетворити університет на подобу комерційних фірм

з виробництва інтелектуальної власності – виявляється нічим іншим, як кампанією по послідовному розчленуванню інституції: дослідницька функція університету відділяється від освітньої. В результаті ми бачимо виникнення квазіприватних «наукових парків», чії комерційно успішні, але ризиковані проекти загрожують зупинити нормальний потік знання і створити засновану на доступі до знання класову структуру, яку в наші дні інколи називають інформаційним феодализмом» [24, с. 15]. Зрозуміло, що такі застереження повинен враховувати в своїй діяльності професійний менеджмент університету, не доводячи подібні полярні питання до крайніх позицій, коли починає руйнуватися інтеграційна взаємодія в розвитку науки і освіти.

Дані обставини доводять, що розвиток університетів є запорукою розвитку суспільства взагалі. На наш погляд, перший раз це питання усвідомлено обговорювали не тоді, коли створювали університети (у Європі це приблизно з 1088 р., якщо вважати Болонський університет першим), а значно пізніше, коли на зламі XVIII і XIX століть майже вдвічі скоротилася кількість університетів в Європі. Важливо звернути увагу, що тоді криза була пов'язана з тим, що йшла відмова від університетів. Зараз криза викликана тим, що у нас дуже багато університетів і це виступає начебто як позитивний результат розвитку вищої освіти. І те й інше викликає бажання розібратися, навіщо потрібні університети, щоб зрозуміти базову парадигму розвитку менеджменту університету. Тоді, на зламі XVIII і XIX століть, виникли три основні точки зору з даного питання, і біля витоків кожної з них стояла людина, яка була досить неординарною особистістю. Одну висловив «батько» політичної економії Адам Сміт, другу – Наполеон Бонапарт, а третю – Вільгельм фон Гумбольдт, який і створив неокласичну модель університету.

Судження Адама Сміта полягало в тому, що не треба платити гроші професорам університетів. Їм повинні платити студенти, тому що тоді стає зрозуміло, як попит буде формувати пропозицію. Так, А. Сміт зазначав, що «установи для освіти юнацтва точно так само можуть приносити дохід, достатній

для покриття витрат по їх утриманню. Плата, або гонорар, який студент сплачує вчителю, природно, становить дохід цього роду. Навіть в тих випадках, коли винагороду вчителя виходить не з цього природного джерела, все ж не представляється необхідним, щоб воно оплачувалося за рахунок загальних державних доходів, збирання і витрачання який в більшості країн надано виконавчій владі» [22, с. 704-705]. Природне для таких ранніх економічних моделей судження. Ідея А. Сміта про те, що треба б, напевно, попит заміряти грошима на університетську освіту, у нас реалізувалася з самих перших років незалежності України, але в дуже дивному форматі: що освіта є послуга, яка може бути виміряна як послуга і як послуга оплачена. За думкою А. Сміта це повинно виглядати все-таки по-іншому. А саме, освіта якщо і послуга, то капітальна, яка створює можливості, які потім призводять до доходу володарів цих знань і здібностей. На наш погляд все це говорить про те, що освіта є капіталізованою вартістю, а це процес більш складніший і потребує додаткових пояснень.

Наполеон Бонапарт пішов зовсім іншим шляхом. Університети, вважав він, потрібні для того, щоб виробляти фахівців в конкретних областях. На це держава готова витратити гроші, але держава повинна контролювати ці університети. А наука це зовсім інше питання, вона повинна бути відокремлена від університетів, тому що варіант оплати діяльності в науці є досить незрозумілим моментом. Погляди Наполеона Бонапарта на освіту також є досить актуальними до цього часу. Уявлення про те, що повинен бути норматив фінансування ЗВО, тому що якщо держава платить гроші, то вона повинна розуміти, за що платить, і контролювати того, кому платить. Виникає питання про розуміння освіти як соціально значимого блага, яке приносить вигоди не тільки тому, хто здобув освіту, а і суспільству і цілому. В той же час, повинен бути визначений обов'язковий набір професій в суспільстві, особливо якщо воно досить велике і прагне розвиватися. Але потрібно розуміти, що насправді освіта аж ніяк не є досконалим ринком, що ми маємо тут монополію, тобто держава закупає деяку діяльність університетів. А все-таки, ми маємо олігополію,

тобто не цілком конкуруючі між собою університети, які ділять ринки освітянських послуг і, при цьому, ми маємо високі транзакційні витрати переходу, тому тут нормативи абсолютно не ведуть до успіху розвитку всієї системи.

Нарешті, Вільгельм фон Гумбольдт спробував запропонувати альтернативу, створивши в результаті неокласичну модель університету, в якому головним є утворення, яке поєднує освіту з наукою. Університет трактується як співдружність студентів і викладачів і при цьому університет має автономію щодо свободи викладання і формування та реалізації освітніх концепцій. В. Гумбольдт формулював своє розуміння університету, яке живе зараз у вигляді так званих класичних університетів континентального типу і континентальної традиції, виходячи з того, що в ньому проводиться не тільки знання, а щось ще. Для того щоб зрозуміти, що саме, важливими були роботи Дж. Ньюмена [17], К. Ясперса [27] і, на нашу думку, потрібен також Х. Ортега-і-Гассет [18].

В своїй лекції «Місія університетів» Х. Ортега-і-Гассет сформулював кілька парадоксів, які абсолютно по-іншому сприймаються зараз, з урахуванням того, що стало зрозуміло в науці, перш за все в економічній, за 80 років, що минули з тих пір, як Ортега-і-Гассет їх сформулював. Отже, парадокси Х. Ортега-і-Гассета можна сформулювати наступним чином. По-перше, він сказав, що університети потрібні не тому, що студенти розумні, а тому, що вони недостатньо розумні: інакше б вони навчилися самі. По-друге, він сказав, що університет середній людині намагається дати вищу освіту і зробити з нього класного фахівця. При цьому університет невіддільний від науки, але у середньої людини немає ніяких причин ставати ученим. Наука в університеті потрібна, але для чогось іншого, бо дуже мала частка тих хто закінчує університети стають вченими. Наука, сказав Х. Ортега-і-Гассет, навряд чи коли-небудь буде сильною стороною іспанської нації, але, тим не менш, наука в іспанських університетах потрібна так само, як в німецьких чи англійських [18, с. 26, 45, 68]. Х. Ортега-і-Гассет, визначаючи роль науки в розвитку суспільства, робив

важливий акцент, що «наука – це одна з найбільш значущих речей, що здійснюються і створюється людиною. Зрозуміло, це речі більш високого рівня, ніж університет, в тій мірі, в якій він є навчальним інститутом. Тому що наука – це творчість, а педагогічна діяльність спрямована лише на навчання цієї творчості, передачу, вкладання і засвоєння. Наука – річ настільки високого рівня, що виявляється занадто складною і – хочеш того чи ні – недоступною для середньої людини. Вона передбачає особливий дар, вкрай рідкісний в людському роду. Вчений – це свого роду сучасний монах» [18, с. 47]. І тому, зазначає далі Х. Ортега-і-Гассет. – «прагнути до того, щоб звичайний студент став вченим, поки що безглуздо, так як подібна претензія лише частково приховує порок утопізму, характерний для попередніх поколінь». І далі, що дуже важливо для сучасного розуміння цих процесів, «наука, звичайно ж, – щось високе; наука, але не вчений. Людина науки – це тип людського існування, так само обмежений, як і будь-який інший, і навіть більше, ніж можливо і доступно уяві. Не варто «ідеалізувати» і розглядати як ідеал то, що всі люди стануть вченими, уникнувши тих обставин – одних чудових, інших досить болючих, – які зазвичай створюють вченого» [18, с. 48]. На цих думках і зазначений парадоксах, на нашу думку, ґрунтується цікаве розуміння місії університетів, що потребує сучасного розгляду цих важливих для професійного менеджменту університету проблем.

Що, по суті, поклав в основу свого розуміння місії Ортега-і-Гассет. Ідею обмеженої раціональності, яка стала теорією, визнаною і зазначеною Нобелівською премією, через 40 років після лекції іспанця, тому що Г. Саймон тільки в 1950 роках випустив статтю про адміністративну поведінку, а Нобелівську премію за теорію обмеженої раціональності отримав вже в 1978 році. Дійсно, ця ідея, що люди не святі, що вони не всевідаючі, насилу збирають інформацію, не володіють нескінченними калькулятивними і інтерпретаційними здібностями, принципово важлива для розуміння університету. З цього випливає, що В. Гумбольдт прав в тому, що університет змушений ставати

таким собі товариством студента і викладача, тому що студент не може навчитися сам. Ключова проблема університету – це здібності студента. Однак не потрібно забувати, особливо в сучасний період розвитку університетів, що важливо звернути увагу також на професійні і людські здібності професорсько-викладацького складу. Професійний менеджмент сучасного університету повинен системно розглядати якість взаємодії «викладач-студент», доповнюючи цю взаємодію кращими умовами їх подальшого розвитку. В той же час, це дуже непроста проблема університету, оскільки виправити допущені помилки швидко в цій сфері управлінської діяльності майже неможливо.

Актуальність і сучасність поглядів Х. Ортега-і-Гассет для розвитку університетів в Україні і формування в них дійсно професійної системи менеджменту, необхідно зазначити головні риси місії університету, які зробив цей видатний дослідник університетів, в наступній формі:

1. Під університетом *stricto sensu* слід розуміти інститут, в якому середній студент вчиться бути культурною людиною і компетентним професіоналом.

2. Університет не повинен терпіти зі своїми звичаями ніякого фарсу. Іншими словами, він повинен домагатися від студента тільки того, чого в дійсності від нього можна вимагати.

3. Університет не повинен дозволяти середньому студенту марно витратити частину свого часу, уявляючи, що він стане вченим. З цією метою наукове дослідження, як таке, слід виключити з базових університетських курсів.

4. Культурні дисципліни і професійні заняття повинні мати педагогічно вивірену форму (синтетичну, систематичну і цілісну), а не ту, яку вважала за краще сама наука: вузькі проблеми, «клаптики» науки, дослідницькі досліди.

5. Викладацький склад повинен визначатися не дослідним рангом кандидата, а його синтезуючими здібностями і педагогічним талантом.

6. Знайшовши якісний і кількісний мінімум такого утворення, університет стане в певну відповідність в своїх вимогах зі студентом.

Х. Ортега-і-Гассет, виходячи з таких принципових зауважень, підкреслює, що така помірність в домаганнях, така прямота кілька жорстка для тих, хто згоден з існуючим станом справ, дозволить, я думаю, закласти фундамент університетського життя, що поверне університет до його справжності, до його кордонів, внутрішньої і глибокої чистоти [18, с. 60-61].

Важко не погодитися з таким твердженнями, але, на наш погляд, оскільки ці ідеї були висловлені ще в 1930 році перед студентами Мадридського університету, потрібно конкретизувати деякі позиції, що є важливим для розуміння діяльності університету його професійним менеджментом. Так, прагнення концентрації в університетах найкращих і талановитих студентів і викладачів потребує обмеження управлінським контуром, тобто ресурсною базою, показниками стратегічних цілей, умовами корекції управлінського процесу в зазначених термінах часу, а також визначення умов якісної взаємодії в системі «викладач-студент» [11, с. 22-24]. Для цього професійному менеджменту університету необхідно знати реальні показники контуру управлінського процесу, починаючи з системної професійної взаємодії студентів і викладачів, враховуючи їх інтелектуальний потенціал до вибраної спеціалізованої підготовки. Позиція щодо розвитку науки в діяльності університету також потребує, на нашу думку, деякої корекції. Сьогодні, особливо для самих провідний ЗВО України, необхідно інтегрувати науково-дослідні розробки, які проводять, в першу чергу, викладачі університету в освітній процес. Без цієї діяльності рівень університетської освіти не буде адаптованим під потреби сучасного інноваційного розвитку суспільства. Крім того, необхідність фундаментальної підготовки студентів і їх сучасна орієнтація на системність розвитку професії, інноваційність і креативність, інтелектуальну і професійну спроможність до швидкого професійного навчання на протязі усієї кар'єри стає об'єктивним викликом цифрової економіки. Знайти відповідь на подібні виклики сучасного суспільного розвитку неможливо без науки, особливо фундаментального спрямування. Професійний менеджмент повинен стати головним ініціатором такого розвитку університетської науки, шляхом створення системних механізмів,

в першу чергу, мотиваційного спрямування для впровадження наукових результатів в освітню діяльність.

Висновки та пропозиції. Проведено аналіз розвитку ЗВО як економічної корпорації та об'єкту діяльності професійного менеджменту, дана характеристика елементів механізму професіоналізації менеджменту ЗВО, визначені особливості інноваційної динаміки і креативності професійного менеджменту ЗВО.

В результаті проведеного дослідження доводиться, що усі механізми управлінської дії несуть в собі позитивні і негативні характеристики (плюс і мінус), а завданням професійного менеджменту є досягнення такої пропорції, щоб позитив перевищував негатив і зводив його до мінімального впливу на кінцевий результат. Механізм економічної корпорації також несе в собі набір характеристик позитивної і негативної дії – просто абсолютно позитивних механізмів в природі не існує, тому менеджменту необхідно вчитися і знати як працювати з такими механізмами.

Відзначається, що особливий статус університету як економічної корпорації необхідно створювати шляхом перерозподілу власності держави, з однієї сторони, і організацій національного і міжнародного бізнесу, відповідних наукових центрів і рейтингових світових університетів і технопарків, з іншої сторони.

Розгляд концептуальних характеристик механізму професіоналізації менеджменту ЗВО стає більш зрозумілим, якщо його дослідження пов'язується не тільки з управлінським процесом, але і з результативними теоріями менеджерської науки. Так, для глибокого і фундаментального вивчення управлінського процесу необхідні знання управлінської науки, а точніше конкретної управлінської теорії. Якщо такої теорії немає, тоді її необхідно створити з метою фундаментального розгляду управлінського процесу. В свою чергу, фундаментальне знання управлінського процесу створює необхідні передумови для розробки конкретних механізмів досягнення певних поставлених цілей діяльності.

Список використаної літератури

1. Блуммарт Т., Ван ден Брук С., Колтофа Э. Четвертая промышленная революция и бизнес: Как конкурировать и развиваться в эпоху сингулярности ; Пер. с англ. Москва : Альпина Паблицер, 2019. 204 с.
2. Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования ; Пер. с англ. Москва : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. 224 с.
3. Брабандер Л. де, Айні А. Думай поза шаблонами: інноваційна парадигма креативності в бізнесі ; Пер. з англ. Київ : Форс Україна, 2017. 368 с.
4. Виссема Й. Г. Университеты третьего поколения. Москва : Издательство «Бизнес-Олимп», 2016. 480 с.
5. Друкер П. Ф. О профессиональном менеджменте ; Пер. с англ. Москва : Издательский дом «Вильямс», 2006. 320 с.
6. Друкер П. Ф. Энциклопедия менеджмента ; Пер. с англ. Москва : ООО «И. Д., Вильямс», 2006. 432 с.
7. Друкер П. Ф. Эффективный руководитель ; Пер. с англ. 4-е изд. Москва : Манн, Иванов и Фербер; Эксмо, 2014. 240 с.
8. Каммингс С. Реконструкция стратегии ; Пер. с англ. Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2010. 560 с.
9. Кузнецов Э. А. Инновационная роль университетов в системе развития лидерства и профессионализации управленческой деятельности в Украине. Одесса : Пресс-курьер, 2015. 106 с.
10. Кузнецов Е. А. Концепція інтегральної якості професійної системи менеджменту. *Вісн. Одеськ. Нац. ун-ту. Серія: Економіка*. Т. 23. Вип. 27 (72). 2018. С. 126-130.
11. Кузнецов Е. А. Методологія професіоналізації управлінської діяльності в Україні. Монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 382 с.
12. Кузнецов Е. А. Професіоналізація менеджменту: майстер-клас. Матеріали науково-методологічного семінару. Одеса : Фенікс, 2020. 110 с.
13. Малик Ф. Управлять, работать, жить ; Пер. с нем. Москва : Издательство «Добрая книга», 2008. 472 с.
14. Манас Дж. Принцип Наполеона. Наука побеждать и управление проектами ; Пер. с англ. В. Москва : Эксмо, 2009. 304 с.
15. Мінцберг Г. Анатомія менеджменту. Ефективний спосіб керувати компанією ; Пер. з англ. Київ : Наш формат, 2018. 400 с.
16. Минцберг Г. Требуется управленцы, а не выпускники МВА. Жесткий взгляд на мягкую практику управления и систему подготовки менеджеров ; Пер. с англ. Москва : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2008. 544 с.
17. Ньюмен Дж. Г. Идея университета ; Пер. с англ. Минск : БГУ, 2006. 208 с.
18. Ортега-и-Гассет Х. Миссия университета ; Пер. с исп. Минск : БГУ, 2005. 114 с.
19. Пятьдесят современных мыслителей об образовании. От Пиаже до наших дней / Под ред. Джоя А. Палмера ; Пер. с англ. ; Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 488 с.

20. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2019 рік / за заг. ред. проф. Сергія Квіта. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2020. 244 с.
21. Салми Д. Создание университетов мирового класса ; Пер. с англ. Москва : Издательство «Весь Мир», 2009. 132 с.
22. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов ; Пер. с англ. Москва : Эксмо, 2016. 1056 с.
23. Флорида Р. Креативный класс. Люди, которые меняют будущее ; Пер. с англ. Москва : Издательство «Классика XXI», 2007. 421 с.
24. Фуллер С. Социология интеллектуальной мысли: карьера ума внутри и вне академии ; Пер. с англ. Москва : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. 384 с.
25. Хэмел Г., Брин Б. Будущее менеджмента ; Пер. с англ. Москва : Бест Бизнес Букс, 2013. 276 с.
26. Шваб К. Четвертая промышленная революция ; Пер. с англ. Москва : издательство «Э», 2018. 208 с.
27. Ясперс К. Идея университета ; Пер. с нем. Минск : БГУ, 2006. 159 с.

Стаття надійшла 20.02.2021 р.

Э. А. Кузнецов,

доктор экономических наук, профессор,
заведующий кафедрой менеджмента и инноваций
Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
e-mail: edkuznietsov@gmail.com

А. Р. Павлович,

кандидат экономических наук,
старший преподаватель кафедры менеджмента и инноваций
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
e-mail: aleksandrapavlovych@ukr.net

УЧРЕЖДЕНИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КОРПОРАЦИЯ И ОБЪЕКТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТА

В статье рассматриваются проблемы развития учреждения высшего образования как экономической корпорации. Определяются стратегические направления профессионализации менеджмента учреждения высшего образования. Анализируются ключевые параметры развития учреждений высшего

образования в Украине. Рассматриваются особенности поведения преподавателей и студентов в условиях развития корпоративных отношений. Особое внимание уделяется рассмотрению смысловой динамики процесса формирования профессионального менеджмента учреждения высшего образования. Обращается внимание на основные концептуальные подходы к формированию и исторического развития высших учебных заведений. Показана важность инновационной динамики системы менеджмента и условия уменьшения транзакционных затрат, которые сдерживают развитие цифровой экономики. Рассматриваются подходы и методы управленческой деятельности университетов, которые создают «новую нормальность» профессионального университетского менеджмента. Доказывается необходимость трансформации профессионального менеджмента учреждения высшего образования и его ответственность за развитие инновационной экономики. Акцентируется внимание на профессиональных качествах кадров менеджмента, которые должны соответствовать условиям развития университетов третьего поколения. Рассматриваются основные принципы современного развития университетского образования с позиций капитализации профессиональных знаний. Доказывается необходимость инновационного развития университетской науки и формирования новых форм образовательной деятельности. Определяется необходимость фундаментальной подготовки студентов как основы для их ориентации на системность развития профессии, инновационность и креативность, интеллектуальную и профессиональную способность к быстрому профессиональному обучению на протяжении всей карьеры, что становится объективным вызовом цифровой экономики.

Ключевые слова: профессиональный менеджмент, экономическая корпорация, механизм экономической корпорации, профессионализация менеджмента университета, инновационное развитие, инновационная характеристика современного образования, история формирования университетов, университеты третьего поколения, контур управленческого процесса, фундаментальность образования, формирование профессиональных компетенций, взаимодействие системы «студент-преподаватель», профессиональное качество управленческой деятельности.

E. A. Kuznietsov,

Doctor of Economics, Professor,
Head of the Department of Management and Innovation
Odessa I.I. Mechnikov National University,
24/26, Frantsuzkiy av., Odessa, 65058, Ukraine
e-mail: edkuznietsov@gmail.com

O. R. Pavlovich,

Candidate of Economic Sciences,
Senior Lecturer of the Department of Management and Innovation
Odessa I.I. Mechnikov National University,
24/26, Frantsuzkiy av., Odessa, 65058, Ukraine
e-mail: aleksandravpavlovych@ukr.net

HIGHER EDUCATION INSTITUTION AS AN ECONOMIC CORPORATION AND OBJECT OF PROFESSIONAL MANAGEMENT ACTIVITY

The article considers the problems of development of a higher education institution as an economic corporation. Strategic directions of professionalization of higher education institution management are determined. The key parameters of the development of higher education institutions in Ukraine are analyzed. Features of behavior of teachers and students in the conditions of development of corporate relations are considered. Particular attention is paid to the semantic dynamics of the process of formation of professional management of higher education. Attention is paid to the main conceptual approaches to the formation and historical development of higher education institutions. The importance of innovative dynamics of the management system and the conditions for reducing transaction costs that hinder the development of the digital economy are shown. Approaches and methods of university management activities that create a “new normality” of professional university management are considered. The necessity of transformation of professional management of a higher education institution and its responsibility for the development of innovative economy is proved. Emphasis is placed on the professional qualities of management staff, which must meet the conditions of development of third generation universities. The basic principles of modern development of university education from the standpoint of capitalization of professional knowledge are considered. The necessity of innovative development of university science and formation of new forms of educational activity is proved. The need for fundamental training of students as a basis for their focus on the systematic development of the profession, innovation and creativity, intellectual and professional capacity for rapid vocational training throughout the career, which becomes an objective challenge of the digital economy.

Key words: professional management, economic corporation, mechanism of economic corporation, professionalization of university management, innovative development, innovative characteristic of modern education, history of universities formation, third generation universities, management process contour, fundamentality of education, formation of professional competencies, student-teacher interaction, the professional quality of management.

References

1. Blumart, T., Vande Bruk S., Koltofa, E. (2019). Chetvertaia promyshlenaia revoliutsiia i biznes : Kak konkurirovat i razvivatsia v epohu singuliarnosti [The 4th industrial revolution and business : how to compete and grow in the age of singularity]. Moskva [in Russian].
2. Bok, D. (2012). Universitety v usloviiakh rynka. Kommertsializatsia vysshego obrazovaniia [Universities in the market conditions. Commercialization of higher education]. Moskva : «I. D. Vysshey shkoly ekonomiki». [in Russian].

3. Brabander, L. & Aini, A. (2017). Dumay poza shablonamy : innovatsiina paradyhma kreatyvnosti v biznesi [Think outside the box : innovation paradigm of creativity in business]. Kyiv : Fors Ukraina. [in Ukrainian].
4. Vissema, Y. H. (2016). Universitety tretogo pokoleniia [Universities of the third generation]. Moskva : «I.D. Biznes - Olymp». [in Russian].
5. Druker, P. F. (2006). O professionalnom menedzhmente [About professional management]. Moskva : «I. D. Villiams». [in Russian].
6. Druker, P. F. (2006). Entsiklopediia menedzhmenta [The encyclopedia of management]. Moskva : «I. D. Villiams». [in Russian].
7. Druker, P. F. (2014). Effektivnyi rukovoditel [Effective manager]. Moskva : Mann, Ivanov i Ferber : Eksmo. [in Russian].
8. Kamings, S. (2010). Rekonstruksiia strategii [The strategy's reconstruction]. Harkov : «I. D. Gumanitarnyi tsentr». [in Russian].
9. Kuznietsov, E. (2015). Innovatsionaiia rol universitetov v sisteme razvitiia liderstva i professionalizatsii upravlencheskoi deiatelnosti v Ukraine [The innovative role of the university system of leadership development and professional management activities in Ukraine]. Odessa : Pres-kurier. [in Russian].
10. Kuznietsov, E. (2018). Kontsepsiia intehralnoi yakosti profesiinoi systemy menedzhmentu [The concept of integral quality of professional management system]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomika. – Bulletin of Odessa national university. Economics*, 27 (72), pp. 126-130. [in Ukrainian].
11. Kuznietsov, E. (2017). Metodolohiia profesionalizatsii upravlinskoi diialnosti v Ukraini [Methodology of professionalization management activity in Ukraine]. Kherson : Oldi-plus. [in Ukrainian].
12. Kuznietsov, E. (2020). Professionalizatsiia menedzhmentu : maister-klas. Materialy naukovy-metodolohichnoho seminaru [Professionalization of management. Materials for the scientific-methodological seminar]. Odessa : Feniks. [in Ukrainian].
13. Malyk, F. (2008). Upravliat, rabotat, zhyt [Manage, work, live]. Moskva: «I. D. Dobraya kniga». [in Russian].
14. Manas, Dz. (2009). Printsyp Napoleona. Nauka pobezhdat i upravlenie proektami [The Napoleon's principle. The science of winning and project management]. Moskva : Eksmo. [in Russian].
15. Mintsberg, H. (2018). Anatomiiia menedzhmentu. Efektyvnyi sposib keruvatu kompaniyey [Anatomiiia menedzhmentu. Efektyvnyi sposib keruvaty kompaniiei]. Kyiv : Nash format. [in Ukrainian].
16. Mintsberg, G. (2008). Trebuiutsia upravlentsy, a ne vypuskniki MBA. Zhestkii vzgliad na miagkuiu praktiku upravlniia i sistemu podgotovki menedzherov [There is a need for the managers, not the graduates of MBA. Tough view of soft management practice and managers training]. Moskva : ZAO «Olimp-biznes». [in Russian].
17. Nyumen, Dzh. G. (2006). Ideia univrsiteta [The idea of university]. Minsk : BHU. [in Russian].
18. Otega-i-Hasset, Kh. (2005). Missiia universiteta [The mission of university]. Minsk : BHU. [in Russian].
19. Palmer, Dzh. A.(eds) (2012). Piatdesiat sovremenykh myslitelei ob obrazovanii. Ot Piazhe do nashykh dnei [Fifty modern thinkers about education. From Piaget to the

- present]. Moskva : «I. D. Vyshei shkoly ekonomiki». [in Russian].
20. Kvit, S. (eds.) (2020). Richnyi zvit Natsionalnoho agenstva iz zabezpechenia yakosti vyshoi osvity za 2019 [Annual report of the national agency for quality assurance in higher education for 2019]. Kyiv : Natsionalne ahentstvo iz zabezpechenia yakosti vyshoi osvity. [in Ukrainian].
 21. Salmi, D. (2009). Sozdanie universitetov mirovogo klassa [Building world-class universities]. Moskva : Eksmo. [in Russian].
 22. Smit, A. (2016). Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov [Research about nature and cases of wealth nations]. Moskva : Eksmo. [in Russian].
 23. Florida, R. (2007). Kreativnyi klass. Lyudi, kotorye meniaiut budushchee [The creative class. People, who change the future]. Moskva : Izd. «Klassika XXI». [in Russian].
 24. Fuller, S. (2018). Sotsiologiya intelektualnoi mysli: kariera uma vnutri i vne akademii [The sociology of intellectual thought: a career of the mind inside and outside academy]. Moskva : I. D. «Delo». [in Russian].
 25. Khemel, H. (2013). Budushchee menedzhmenta [The future of management]. Moskva : Best Biznes Buks. [in Russian].
 26. Shvab, K. (2018). Chetvertaia promyshlennia revoliutsiia [The 4th industrial revolution] . Moskva : Eksmo. [in Russian].
 27. Yaspers, K. (2006). Ideia univesiteta [The idea of university]. Minsk : BHU. [in Russian].